

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

Δ' ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

**Ιστοριογραφία
της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας
1833-2002**

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ Β'

Επιμέλεια

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ – ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

Ανάτυπο

ΑΘΗΝΑ 2004

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΡΟ-ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΩΝ
ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟ

Οι γνώσεις μας για τον πληθυσμό σε περιόδους που δεν διενεργούνταν επίσημες κρατικές απογραφές ή δεν υπήρχαν ακόμη άλλου τύπου στατιστικές προσεγγίσεις καθορίζονται από τη φυσιογνωμία και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των διαθέσιμων πηγών. Κατ' αρχήν λοιπόν θα ήθελα με συντομία να αναφερθώ στη φύση των πηγών αυτών. Για τον ελληνικό χώρο οι προ-στατιστικές πηγές¹ θα μπορούσαν να διακριθούν σε δύο βασικές ομάδες που έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό: το πλήθος προβλημάτων κατανόησης, αξιοπιστίας και επάρκειας που ανακύπτει από αυτές².

1. Οργανωμένες απογραφές στο οθωμανικό κράτος διενεργούνται για πρώτη φορά στις αρχές της δεκαετίας του 1830. Η απογραφή του 1831 όμως, που κάλυψε 10 εγναλέτια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δεν περιέλαβε φυσικά τις απελευθερωμένες ελληνικές περιοχές (βλ. σχετικά Kemal Karpat, "The Ottoman Demography in the Nineteenth Century: Sources, Concepts, Methods", *Économie et Sociétés dans l'Empire Ottoman (fin du XVIIIe - début du XXe siècle)*, Actes du colloque de Strasbourg (1er-5 juillet 1980), επιμ. J.-L. Bacqué-Grammont, P. Dumont, Παρίσι 1983, σ. 208-210). Την περίοδο 1828-1830 διενεργούνται και οι πρώτες καταγραφές του πληθυσμού από το ιδρύμενο ελληνικό κράτος. Στο τελευταίο η πρώτη γενική καταγραφή του πληθυσμού του θα διενεργηθεί την περίοδο 1834-1836, βλ. Fr. Strong, *Greece as a kingdom or a statistical description of that country*, Λονδίνο 1842, σ. 6· Μ. Χουλιαράκης, «Ιστορική εξέλιξις της κρατικής στατιστικής εν Ελλάδι: 1821-1971», *Στατιστικά μελέται 1821-1971*, Αθήνα 1972, σ. 19-20· Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου (Πηγές 19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 26-28. Την ίδια ακριβώς εποχή πυκνώνει και η συγκέντρωση στοιχείων στατιστικού χαρακτήρα από τις επτανησιακές αρχές, βλ. Δ. Ανωγιάτης-Pelé, Ε. Πρόντζας, *Η Κέρκυρα 1830-1832. Μεταξύ φεουδαρχίας και αποικιοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 405-415, όπου και αναφορά στον τρόπο συλλογής των στοιχείων αυτών.

2. Βλ. το σχετικό προβληματισμό Β. Παναγιωτόπουλος, «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας του ελληνικού χώρου», *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ* 7 (1984), 10-11 και I. Kallivretakis, "Géographie et démographie historiques de la Grèce : le problème des sources", *Histoire et Mesure* 10 (1995), 9-23.

Η πρώτη ομάδα αποτελείται από αφηγηματικές πηγές, όπως περιηγητικά κείμενα, επιστολές, εκθέσεις Δυτικοευρωπαίων προξένων και τοπικών ιερέων ή απεσταλμένων της Καθολικής Εκκλησίας, μικρά χρονικά και ενθυμήσεις. Εδώ στις εκτιμήσεις μεγεθών σχετικών με τον πληθυσμό συχνά απαντούν οι έννοιες «μεγάλος»-«μικρό» ή «πολύ»-«λίγο», δεν απουσιάζουν όμως και αρκετές απόπειρες αριθμητικών αποτιμήσεων.

Στη δεύτερη ομάδα περιλαμβάνονται επίσημου χαρακτήρα τεκμήρια προερχόμενα είτε απευθείας από τη βενετική ή την οθωμανική διοίκηση είτε από τις κοινοτικές και σπανιότερα τις εκκλησιαστικές αρχές των υποδούλων. Στην κατηγορία αυτή μπορούν να ενταχθούν οι φορολογικές και άλλες καταγραφές του πληθυσμού που πραγματοποιούσε η οθωμανική διοίκηση, οι καταμετρήσεις του πληθυσμού που διενεργήθηκαν από τις βενετικές αρχές, τα φορολογικά κατάστιχα των χριστιανικών κοινοτήτων, τα ληξιαρχικά βιβλία βαπτίσεων, γάμων και θανάτων που τηρούνταν στους ναούς των βενετοκρατούμενων περιοχών. Οι μαρτυρίες της κατηγορίας αυτής είτε περιλαμβάνουν οι ίδιες ποσοτικά στοιχεία είτε παρέχουν τεκμήρια σειραϊκού τύπου τα οποία μπορούν να αναχθούν σε αριθμούς.

Ένα άλλο σημείο διάκρισης μπορεί να εντοπιστεί στις προθέσεις των συντακτών των κειμένων που χρησιμοποιούνται ως ιστορική πηγή για τον πληθυσμό. Με βάση το κριτήριο αυτό τα σχετικά τεκμήρια μπορούν να διακριθούν σε αυτά που μέλημα των συντακτών τους ήταν να μεταδώσουν πράγματι μία πληροφορία –λιγότερο ή περισσότερο επακριβή– για τον πληθυσμό του τόπου στον οποίο αναφέρονταν, και σε εκείνα που συντάχθηκαν για την εξυπηρέτηση διαφορετικών αναγκών – κυρίως την καταγραφή των φορολογουμένων, με σκοπό την κατανομή και είσπραξη των φορολογικών προσόδων. Στη δεύτερη αυτή κατηγορία τεκμηρίων καλείται ο ερευνητής πλέον, κάνοντας χρήση κατάλληλων συνδυασμών και υπολογισμών, να αποκρυπτογραφήσει τις έμμεσες μαρτυρίες των πηγών του και να συστήσει μόνος του μία υπόθεση εργασίας για τον πληθυσμό. Η μελέτη επομένως του πληθυσμού στον ελληνικό χώρο για περιόδους πριν από το 19ο αιώνα διαφέρει σημαντικά από τη μελέτη μεταγενέστερων εποχών, για τις οποίες είναι διαθέσιμες επίσημες κρατικές απογραφές, διότι στηρίζεται όχι τόσο στην εφαρμογή μαθηματικών τύπων και στη χρήση στατιστικών μοντέλων στα οποία έχει καταλήξει η δημογραφία όσο στην πρωτότυπη «κατασκευαστική» ικανότητα του ερευνητή.

Για τη νεοελληνική ιστοριογραφία, που ασχολήθηκε με χρονικές περιόδους για τις οποίες δεν υφίστανται επίσημα στατιστικά στοιχεία, η έννοια του πληθυσμού και η αποτίμησή του σε αριθμητικά μεγέθη παρέμειναν, μέχρι το Μεσοπόλεμο τουλάχιστον, υποβαθμισμένες. Παρά την πύκνωση των διαφο-

ρου τύπου μετρήσεων και την εξύψωση της στατιστικής από τα μέσα του 19ου αιώνα σε εργαλείο που θα συνέβαλλε στην πρόοδο της χώρας, η ανάγκη χρησιμοποίησής της αξιολογείται μόνο όταν αφορούσε στη μελέτη του παρόντος. Ειδικότερα όμως για τον πληθυσμό, το μειωμένο ενδιαφέρον να εξεταστούν θέματα σχετικά με αυτόν για τις προ του 19ου αιώνα εποχές συνυπάρχει και με ένα αντίστροφο φαινόμενο. Με μία έκρηξη αριθμητικών αποτιμήσεων και υποτιθέμενων ή πραγματικών σύγχρονων μετρήσεων του πληθυσμού περιοχών όπως η Μακεδονία, η Θράκη και η Ήπειρος, η οποία εντείνεται στη φάση ανόδου των βαλκανικών εθνικισμών, στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα. Οι εκτιμήσεις για το μέγεθος των εθνοπολιτισμικών ομάδων λειτούργησαν εδώ διττά, αφ' ενός ως στοιχείο διάκρισης, και αφ' ετέρου ως όργανο κατοχύρωσης εθνικών δικαίων και επιχείρημα για την προώθηση εθνικών στόχων. Σημαντική στο σημείο αυτό ήταν η διασύνδεση με τη γεωγραφία, η οποία γνωρίζει άνθηση στην Ελλάδα του τέλους του 19ου αιώνα³ και δίνει έμφαση στην κατανομή του πληθυσμού σε εθνικές, θρησκευτικές, γλωσσικές ή άλλες ομάδες, όπως και στη χαρτογραφική τους αποτύπωση⁴.

Η παραδοσιακή ιστοριογραφία του 19ου και 20ού αιώνα ελάχιστα λοιπόν ασχολήθηκε με ζητήματα σχετικά με τον πληθυσμό για τις χρονικές εκείνες περιόδους πριν από τη σύσταση του ελληνικού κράτους⁵. Το όποιο ενδιαφέ-

3. Για τη σχέση ιστορίας και γεωγραφίας αυτή την εποχή βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*, Αθήνα 1988, ιδίως σ. 26-31.

4. Βλ. Maria Todorova, Nikolai Todorov, "The historical Demography of the Ottoman Empire. Problems and Tasks", *Society, the City and Industry in the Balkans, 15th-19th Centuries*, Aldershot, Variorum, [1998] (αναδημοσίευση από τον τόμο R. B. Spence, L. L. Nelson (επιμ.), *Scholar, Patriot, Mentor. Historical essays in honor of Domitrije Djordjević*, Νέα Υόρκη 1992), σ. 151-152. Ένα παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο χρησιμοποιήθηκαν τα πληθυσμιακά στοιχεία και οι εθνογραφικοί χάρτες αναλύεται πρόσφατα από τον Σπ. Καράβα, «Οι εθνογραφικές περιπέτειες του 'ελληνισμού' (1876-1878)», *Τα Ιστορικά* τχ. 36 (2002), 23-74.

5. Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος για παράδειγμα ελάχιστα ασχολείται με το ζήτημα του πληθυσμού. Όταν αναφέρεται σε κάποιες κοινότητες και πόλεις του ελληνικού χώρου, όπως τα Μαδεμοχώρια Χαλκιδικής, τα χωριά του Πηλίου, τα Βλαχοχώρια της Ηπείρου, τη Λιβαδειά, τη Χίο, τα Γιάννενα, πόλεις της Πελοποννήσου, δεν κάνει λόγο για τον πληθυσμό τους (βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιότατων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. 5, Αθήνα 21887, σ. 549-558). Εξάιρεση αποτελεί η μεταφορά πληροφορίας του Μπωζούρ για τριπλασιασμό του πληθυσμού των Αμπελακίων [στο ίδιο, σ. 552], όπως και άλλης του Guillet για τον πληθυσμό της Αθήνας στα μέσα του 17ου αιώνα [στο ίδιο, σ. 559]. Την Αθήνα αφορά και μία απόπειρα σχολιασμού της σχετι-

ρον της εξαντλούνταν σε μεταφορά αναφορών για τον αριθμό των κατοίκων των περιοχών που αποτελούσαν το εκάστοτε αντικείμενο εξέτασης. Ακόμη και τα στοιχεία αυτά όμως αντιμετωπίζονταν ως μαρτυρίες φιλολογικού χαρακτήρα και όχι ως ποσοτικά δεδομένα. Η δημογραφική λογική απουσίαζε εντελώς από τον προβληματισμό της. Στην κατεύθυνση αυτή, εάν οι συγγραφείς των περιηγητικών κειμένων θεωρούσαν τον πληθυσμό ως ένα στοιχείο αμετάβλητο και δεν δίσταζαν να αντιγράψουν και να παραθέτουν στο δικό τους κείμενο σχετικές πληροφορίες από συγγράμματα που είχαν εκδοθεί πολλά χρόνια πριν⁶, οι μεταγενέστεροι συγγραφείς ιστορικών μελετών από την πλευρά τους στοίχιζαν τις πληροφορίες αυτές τη μία δίπλα στην άλλη, θεωρώντας τις ως μαρτυρίες που αποτύπωναν τον πληθυσμό κατά το έτος πραγματοποίησης του ταξιδιού ή έκδοσης της πηγής τους⁷.

Η υποβάθμιση αυτή των όποιων τεκμηρίων για τον προ του 19ου αιώνα πληθυσμό⁸ συμβαδίζει με την κατ' αποκλειστικότητα και χωρίς έλεγχο χρήση

κής με τον πληθυσμό πληροφορίας: «Άλλος πάλιν αξιωματικός του αυτού στρατού [του Μοροζίνι], ο Ιωακείμ Ζεν, μνημονεύει μεν εν τω περιωθέντι ημερολογίω αυτού της καταστροφής του Παρθενώνος, αλλά βεβαιοί ότι η πόλις των Αθηνών είχε τότε 14.000 οικιών, όπερ είναι εντελώς απίθανον, και τόσω μάλλον όσω κατά την πολύ ομοιοληθεστέραν πληροφοριάν του Guillet η πόλις μόλις ηρίθμει 15 έως 16.000 ψυχών» [στο ίδιο, σ. 565].

6. Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Δημογραφικές εξελίξεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών [1975], σ. 152-153.

7. Σημειώνεται ενδεικτικά ένα παράδειγμα: Ο Θ. Φιλαδελφούς, *Ιστορία των Αθηνών επί Τουρκοκρατίας από του 1400 μέχρι του 1800*, τ. 1, Αθήνα 1902, σ. 304-305, αναφέρει ότι σύμφωνα με τον Συμεών Καβάσιλα ο πληθυσμός της πόλης στα 1576 ήταν 12.000 άρρενες ή εν συνόλω μαζί με τους μωαμεθανούς 25.000-30.000 κάτοικοι, ενώ ένα αιώνα κατόπι ο Σπον γράφει ότι η πόλη χωρίς τα περίχωρα κατοικούνταν από 9.000 άτομα από τα οποία το ένα τέταρτο ήταν Τούρκοι. Ο συγγραφέας θεωρεί τη μείωση δεδομένη και τη δικαιολογεί: «Η μεγάλη αύτη ελάττωσις του πληθυσμού δεν είναι ανεξήγητος εις τον γινώσκοντα πόσον βαρύς ήτο ο ζυγός της δουλείας. Πολλοί των κατοίκων εξεπατρίστησαν και αποκατεστάθησαν εις ευρωπαϊκάς πόλεις και εν Επτανήσω, άλλοι δε πάλιν διεσπάρησαν εις την Πελοπόννησον και εις τας νήσους χάριν του εμπορίου, το οποίον ημέρα τη ημέρα προήγετο». Ανάλογα, ο Μ. Λαμπρυνίδης, *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Ιστορική μελέτη*, Αθήνα 1898, σ. 331, γράφει ότι, σύμφωνα με τον Rouqueville, ο πληθυσμός του Ναυπλίου ανέρχεται σε 7.000 κατοίκους και επισημαίνει ότι τόσοι απέμειναν από τους 60.000 κατοίκους που υπήρχαν επί Βενετοκρατίας.

8. Για παράδειγμα απουσιάζουν τελείως οι αναφορές στον παλαιότερο πληθυσμό από τοπικές ιστορίες όπως: Αλ. Βλαστός, *Χιακά ήτοι ιστορία της νήσου Χίου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της έτει 1822 γενομένης καταστροφής αυτής παρά των Χίων*, τ. 1-2, Αθήνα 1840· Τιμ. Αμπελάς, *Ιστορία της νήσου Σύρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ερμούπολη 1874, φωτ. ανατύπωση [Ερμούπολη] 1998 (με εξαίρε-

των περιηγητικών κειμένων ως των μοναδικών, αυθεντικών τεκμηρίων για το θέμα⁹. Απουσιάζει μάλιστα η κριτική προσέγγιση και ο προβληματισμός σχετικά με τον τρόπο που συλλέγουν οι περιηγητές τις πληροφορίες τους από οθωμανικές ή χριστιανικές πηγές, την αναγόρευση ως τεκμηρίων για τον πληθυσμό απλών φευγαλέων εντυπώσεων, την άκριτη αναπαραγωγή πληροφοριών από περιηγητή σε περιηγητή, την υιοθέτηση ως αξιόπιστων αυτοπτών μαρτύρων κάποιων προσώπων που δεν ταξίδεψαν ποτέ στις περιοχές που γλαφυρά περιγράφουν. Το αποτέλεσμα είναι ότι η παλαιά ακαδημαϊκή ιστοριογραφία και η τοπική ιστοριοδιφία αναπαρήγαγαν κατά κόρον τους αριθμούς για τον πληθυσμό που απαντούν στα περιηγητικά κείμενα. Η αποδοχή των πληροφοριών μάλιστα ήταν κατά κανόνα ανεπιφύλακτη¹⁰ και σπανίως μόνο

ση μια αναφορά στον πληθυσμό του 18ου αιώνα, σ. 472). Ευ. Στρατής, *Ιστορία της πόλεως Σερρών από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς και δράσις της εν αυτή ελληνικής κοινότητος κατά τους μετά την άλωσιν αιώνας*, Μέρος Α', Κωνσταντινούπολη 1909· Σ. Τάξης, *Συνοπτική ιστορία και τοπογραφία της Αέσβου*, Κάιρο 21909, φωτ. ανατύπωση Μυτιλήνη 1994· Ι. Ψύλλας, *Ιστορία της νήσου Κέας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1921, φωτ. ανατύπωση [Αθήνα] 1992· Κ. Μ. Αποστολίδης, *Ο Στενιμάχος ήτοι συνοπτική της πόλεως Στενιμάχου ιστορία από των παλαιών μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Αθήνα 1929, Αθήνα 21962· Π. Πέννας, *Ιστορία των Σερρών από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεως των υπό των Ελλήνων 1383-1913*, Αθήνα 1938, Αθήνα 21966 κ.λπ.

9. Αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένες μελέτες τοπικής ιστορίας, όπου παρατίθενται χωρίς σχολιασμό περιηγητικές πληροφορίες για τον πληθυσμό: Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά ήτοι ιστορία της Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. 4, Σάμος 1886, σ. 84-88 (ο οποίος όμως σχολιάζει εκτενώς την απογραφή του 1874, σ. 88-103). Στ. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως Πατρών από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1821*, επιμ. Κ. Τριανταφύλλου, Πάτρα 21950 (Αθήνα 11888), σ. 425-437· Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Μύκονος ήτοι ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1912, φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1996, σ. 252-255· Γ. Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, τ. Α' *Ιστορική τοπογραφία και γενεαλογία, συνταχθείσα τη επιμελεία της θυγατρός αυτού Αμαλίας Κ. Σάρου*, Αθήνα 1921, σ. 275-276 (όπου μάλιστα ο συγγραφέας επιχειρεί και έναν υπολογισμό του πληθυσμού). Δ. Πασχάλης, *Η Άνδρος ήτοι ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. Β', Αθήνα 1927, φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1995, σ. 332-333· Κ. Μ. Αποστολίδης, *Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Αθήνα 1959, σ. 214-255 κ.λπ.

10. Μεταφέρουμε το εύγλωττο σχόλιο του Δ. Πασχάλη, *Η Άνδρος ήτοι ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. Β', φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1995, σ. 332, ο οποίος ευρισκόμενος μπροστά σε δύο κραυγαλέα αντίθετες, της ίδιας εποχής, μαρτυρίες για τον πληθυσμό του νησιού γράφει: «Εν έτει 1673 η νήσος περιελάμβανε 10.000 κατοίκους αλλά τις οίδεν εκ τίνων συμφορών ούτοι περιωρίστηκαν μετ' ου πολύ

κάποιος εξόφθαλμα εξωπραγματικός αριθμός ελεγχόταν ως ψευδής ή εκ προθέσεως διαστρεβλωμένος, συνήθως μάλιστα όταν στιγματιζόταν ως προϊόν ανθελληνικής ή ρωμαιοκαθολικής προπαγάνδας¹¹. Ανεξάρτητα όμως από τον έλεγχο αξιοπιστίας των περιηγητικών κειμένων, αυτό που κυρίως απουσίαζε είναι ο προβληματισμός για το θέμα, η συνδυαστική σκέψη και η αναζήτηση εναλλακτικών πηγών που θα μπορούσαν να αποτελέσουν τουλάχιστον σημεία σύγκρισης.

Η συντριπτική αυτή κυριαρχία των περιηγητικών κειμένων ως πηγών για τον προ του 19ου αιώνα πληθυσμό νομίζω ότι ουσιαστικά διαρκεί μέχρι τη δεκαετία του 1970. Βέβαια ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα εμφανίζονται απόπειρες προερχόμενες κυρίως από το χώρο της γεωγραφίας –ή και ορισμένες άλλες ιστοριογραφικές προσπάθειες εντοπισμένες στα Επτάνησα¹², οι οποίες δεν εξαντλούνται μόνο στη χρήση εναλλακτικών πηγών αλλά προχωρούν και σε κριτική αποτίμησή τους¹³. Οι απόπειρες όμως αυτές δεν βρίσκουν επαρκείς υποδοχές δεξίωσης στην ελληνική ιστοριογραφία. Αργότερα, προς το Μεσοπόλεμο, παρατηρούνται κάποια δείγματα διαφοροποίησης, τα πρώτα σημάδια αλλαγής του τοπίου, καθώς ορισμένοι ιστορικοί –και κυρίως οικονο-

εις μόνον 3.000, καθ' α τουλάχιστον αναφέρει ο Βερνάρδος Ρανδόλφος». Ας σημειωθεί ότι ο τελευταίος επισκέφτηκε την Άνδρο μόλις το 1675.

11. Βλ. σχετικά παραδείγματα: Θ. Φιλαδελφίας, *Ιστορία των Αθηνών...*, σ. 304-305· Στ. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως Πατρών...*, σ. 608-609.

12. Η παράδοση αυτή στα Επτάνησα είχε βαθιές ρίζες. Καλό δείγμα γραφής αποτελεί το χειρόγραφο που συνέταξε στις αρχές του 19ου αιώνα ο Στυλιανός Βλασσόπουλος με στατιστικές ειδήσεις για την Κέρκυρα, βλ. Στ. Βλασσόπουλος, «Στατιστικά – Ιστορικά περί της Κέρκυρας ειδήσεις», μτφρ., σχόλια Αθ. Γσίτσας, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 21 (1977), ιδίως σ. 28-39.

13. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Γερμανού γεωγράφου Ι. Παρτς, ο οποίος στη μελέτη του για την Κεφαλονιά και την Ιθάκη, που εκδόθηκε στα γερμανικά το 1890 και μεταφράστηκε στα ελληνικά δύο χρόνια μετά, αναφέρεται στο ζήτημα του πληθυσμού, συγκεντρώνει στοιχεία από πηγές της βενετικής διοίκησης και προβαίνει σε κριτικές παρατηρήσεις και σχόλια για αυτές (βλ. Ι. Παρτς, *Κεφαλλονία και Ιθάκη γεωγραφική μονογραφία*, μτφρ. Α. Παπανδρέου, Αθήνα 1892, φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1982, σ. 115-122, 129-130). Ανάλογα είναι τα χαρακτηριστικά και της μελέτης του για την Κέρκυρα (βλ. Ι. Παρτς, *Η νήσος Κέρκυρα, γεωγραφική μονογραφία*, μτφρ. Π. Βέγιας, Κέρκυρα 1892). Ο Αντ. Μηλιαράκης συχνά περιλαμβάνει στις μελέτες του πληροφορίες περιηγητών για τον πληθυσμό, χωρίς όμως να τις εντάσσει σε μία λογική για την εξέλιξη του πληθυσμού ή να τις σχολιάζει, βλ. για παράδειγμα Αντ. Μηλιαράκης, *Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων κατά μέρος. Αμοργός, Αθήνα 1884*, σ. 71-75· Ο ίδιος, *Κίμωλος*, Αθήνα 1901, σ. 25-33.

μικοί επιστήμονες με ιστορικά ενδιαφέροντα— προχωρούν σε συστηματική χρήση και επεξεργασία οικονομικών στοιχείων του 17ου και 18ου αιώνα, για ζητήματα που αφορούν στην οικονομική διάρθρωση των κοινωνιών της εποχής αυτής, εντάσσοντας στον κύκλο των ενδιαφερόντων τους και το θέμα του πληθυσμού¹⁴. Στις περιπτώσεις αυτές το ενδιαφέρον για την εξέταση του πληθυσμού διέρχεται από τη μελέτη του οικονομικού. Τα έργα αυτά όμως παραμένουν επί αρκετά χρόνια μάλλον στο περιθώριο της ιστοριογραφικής παραγωγής και επηρεάζουν σε μικρό βαθμό την κυρίαρχη μέθοδο εργασίας, της εντός και εκτός ακαδημαϊκών θεσμών πλειονότητας των ιστορικών. Παρότι επίσης αποτελεί μία πρώτη μορφή εξοικείωσης με τη χρήση αριθμητικών στοιχείων για τις ανάγκες της ιστορικής έρευνας, δεν φαίνεται ότι είχαν σημαντικές, απτές επιπτώσεις στον τρόπο που προσέγγιζε η πλειονότητα των ιστορικών το ζήτημα του πληθυσμού.

Η κατάσταση αυτή μεταβάλλεται εμφανώς από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, εποχή κατά την οποία η σύνδεση της ελληνικής ιστοριογραφίας με τη μεθοδολογία και τη θεματολογία της νέας ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας αρχίζει να αποδίδει καρπούς. Εκτός από τη γενικότερη καθοριστική επιρροή της οικονομικής ιστορίας τόσο στον τρόπο σύλληψης και κατανόησης των πραγμάτων όσο και στη μέθοδο έρευνας, ειδικότερα στην ανάπτυξη της σχετικής με τον πληθυσμό προβληματικής της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας επέδρασε και ένα άλλο δεδομένο: η σταδιακή μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο αναγνώριση της αξίας των οθωμανικών φορολογικών κατάστιχων ως πηγών για τον πληθυσμό¹⁵. Η ανάδειξή τους προήλθε αφ'

14. Χαρακτηριστικότερη περίπτωση αποτελεί νομίζω ο Α. Ανδρεάδης, ο οποίος κατά την περίοδο 1910-1912 δημοσιεύει στην *Οικονομική Ελλάδα* σειρά άρθρων για τον πληθυσμό νησιών της Επτανήσου την περίοδο της Βενετοκρατίας. (Βλ. σχετικά: «Ερήμωσις και οικισμός της Ζακύνθου, Κεφαλληνίας και Ιθάκης κατά τους ιε' και ιστ' αιώνας», *Οικονομική Ελλάς*, 13 Μαρτίου 1910· «Ο πληθυσμός της Λευκάδος από του ιε' μέχρι του ιθ' αιώνας», στο ίδιο, 20 και 27 Μαρτίου 1910· «Ο πληθυσμός της Πάργας επί Βενετοκρατίας», στο ίδιο, 15 Οκτωβρίου 1911 (αναδημοσίευση στο π. *Ελληνισμός*, Οκτώβριος 1911)· «Ο πληθυσμός των Παξών επί Βενετοκρατίας», *Οικονομική Ελλάς*, 11 Φεβρουαρίου 1912· «Η εβραϊκή κοινότης Κερκύρας επί Βενετοκρατίας», *Οικονομική Ελλάς*, 28 Απριλίου 1912.) Ακολουθεί, το 1914, η έκδοση στην Αθήνα του δίτομου έργου του *Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας*.

15. Ο Ö. L. Barkan ήδη από τη δεκαετία του 1950 επισημαίνει τη σημασία των πληθών οθωμανικών κατάστιχων για την εξαγωγή συμπερασμάτων για τον πληθυσμό, τόσο του συνόλου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά το 16ο αιώνα όσο και επί μέρους πόλεων και οικισμών (βλ. μετάφραση άρθρου του, το οποίο είχε πρωτοδημοσιευτεί στα τουρκικά το 1951-1953, Ö. L. Barkan, «Αι 'ιστορικά' δημογραφικά' έρευναι και η οθωμα-

ενός μεν από τη δυτικοευρωπαϊκή ιστοριογραφία και Βαλκάνιους ιστορικούς που σπούδαζαν ή εργαζόνταν στη Δύση και αφ' ετέρου από τις ιστοριογραφικές σχολές των σοσιαλιστικών βαλκανικών χωρών που έφεραν στο προσκήνιο τα σχετικά τεκμήρια, υποδεικνύοντάς τα κατ' αυτόν τον τρόπο και στην ελληνική ιστοριογραφία.

Παράλληλα, όσον αφορά στον ελληνικό χώρο, ιδιαίτερη σημασία είχε επίσης η ύπαρξη βενετικών καταγραφών, για όσες περιοχές βρέθηκαν υπό βενετική κυριαρχία. Οι βενετικές αυτές καταγραφές –πηγές σχετικά πιο πλούσιες σε στοιχεία– παρότι είχαν ήδη αποτελέσει αντικείμενο κάποιων προγενέστερων αποσπασματικών δημοσιεύσεων¹⁶, από την εποχή αυτή πλέον αρχίζουν να

νική ιστορία», μτφρ. Β. Δημητριάδης, *Δελτίον Τουρκικής Βιβλιογραφίας* 3, τχ. 7 (1969), 5-20). Η σημασία των οθωμανικών κατάστιχων ως πηγών της ιστορικής δημογραφίας έχει επισημανθεί βέβαια και σε πληθώρα νεότερων μελετών, βλ. ενδεικτικά: Ö. L. Barkan, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1, τχ. 1 (1957), 9-36· Χ. Γ. Πατρινέλης, *Οι ελληνικοί πληθυσμοί κατά την περίοδο 1453-1821 (Προβλήματα Ιστορικής Δημογραφίας)*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 6-10· Suraiya Faruqi, Leila Erder, "Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620", *Peasants, dervishes and trades in the Ottoman Empire*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1986, σ. 327-328· M. Kiel, "Remarks on the administration of the poll tax (cizye) in the Ottoman Balkans and value of poll tax registers (cizye defterleri) for demographic research", *Études Balkaniques* 4 (1990), 70-93· G. Veinstein, "Les registres de recensement ottomans une source pour la démographie historique à l'époque moderne", *Annales de Démographie Historique* (1990), 365-378· B. K. Ataman, "Ottoman demographic history (14th-17th centuries). Some considerations", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 35, τχ. 2 (1992), 187-198· Maria Todorova, Nikolai Todorov, "The historical Demography...", σ. 151-172· C. Behar, "Qui compte? 'Recensements' et statistiques démographiques dans l'Empire ottoman, du XVIe au XXe siècle", *Histoire et Mesure* 13, τχ. 1/2 (1998), 135-146. Βλ. επίσης τη χρήση των πηγών αυτών συνολικότερα για τις βαλκανικές πόλεις Ν. Τοντόροφ, *Η Βαλκανική Πόλη, 15ος-19ος αιώνας*, τ. Α'-Β', μτφρ. Έφη Αβδελά, Γεωργία Παπαγεωργίου, Αθήνα 1986.

16. Βλ. για παράδειγμα το δημοσίευμα του Σπ. Λάμπρου, «Απογραφή του νομού Μεθώνης επί Βενετών», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 2 (1889), 686-710, αφορμή για το οποίο στάθηκε πιθανώς η αναφορά του Ranke στη σχετική απογραφή (βλ. L. Ranke, "Die venezianer in Morea", *Historisch-Politische Zeitschrift* 2 (1834), 405-502 – σε ελληνική μτφρ. Π. Καλλιγά: «Περί της εν Πελοποννήσω Ενετοκρατίας (1685-1715)», *Ηανδώρα* 12 (1861-1862), 553-562, 577-585 και στον τόμο *Μελέται Νομικαί*, τ. 3, Αθήνα 1898, σ. 58-141). Βλ. επίσης στο Μεσοπόλεμο τα δημοσιεύματα του Αγαθ. Ξηρουχάκη, «Ιστορικά σημειώματα και στατιστικά πληροφορία περί Κρήτης κατά τον Καστροφύλακον», *Κρητικά* 1 (1933), 114-126 και *Η βενετοκρατούμενη Ανατολή. Κρήτη και Επτάνησος*, Αθήνα 1934, όπου δημοσιεύονται στοιχεία βενετικών απογραφών για την Κρήτη.

αξιοποιούνται σε βάθος και με συστηματικό τρόπο¹⁷. Στα χρόνια μάλιστα που θα ακολουθήσουν θα αποτελέσουν για τους νεότερους Έλληνες ιστορικούς τη βασική δεξαμενή πληροφοριών της σχετικής με τον πληθυσμό θεματολογίας.

Οι δύο τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα χαρακτηρίζονται από πολλαπλασιασμό των μελετών που ασχολούνται με την περίοδο της βενετικής και οθωμανικής κυριαρχίας. Οι μελέτες αυτές είτε επικεντρώνονται ειδικά στον πληθυσμό συγκεκριμένων γεωγραφικών ενοτήτων, είτε συμπεριλαμβάνουν το θέμα του πληθυσμού ανάμεσα στα κύρια ενδιαφέροντά τους. Η μεγάλη διεύρυνση του πεδίου συνδυάστηκε με τη χρησιμοποίηση νέων αναξιολογητών πηγών, τόσο από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους και άλλες αρχειακές συλλογές της Αθήνας, όσο και από τα κατά τόπους αρχεία που συχνά αποδείχθηκαν φλέβες υλικού εξαιρετικής σημασίας.

Οι πηγές προσδιόρισαν και τις περιοχές που αποτέλεσαν προνομιακά παραδείγματα μελέτης: κατ' αρχάς οι περιοχές που διατέλεσαν υπό βενετική διοίκηση, όπως τα Επτάνησα, η Κρήτη, η Πελοπόννησος, η περιοχή της Πρέβεζας, από τις οποίες διασώζονται καταγραφές του πληθυσμού και ληξιαρχικά βιβλία, του 16ου και κυρίως του 17ου και 18ου αιώνα¹⁸. Κατά δεύ-

17. Μια πρώτη συστηματική επεξεργασία βενετικής απογραφής στον ελληνικό χώρο γίνεται από τον Β. Παναγιωτόπουλο, «Η Βενετική απογραφή του 1700», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ', Αθήνα 1976, σ. 203-216, και κυρίως στη διδακτορική του διατριβή που υποστηρίχθηκε στη Γαλλία το 1982 και εκδόθηκε μεταφρασμένη στα ελληνικά στην Αθήνα το 1985 (*Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αι.*, μτφρ. Χριστίνα Αγγριαντώνη).

18. Βλ. ενδεικτικά σχετικές μελέτες για την Πελοπόννησο: Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός...: Κ. Κόμης, Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 1995· Ο ίδιος, *Βενετικά κατάστιχα Μάνης-Βαρδουνιάς (αρχές 18ου αιώνα)*. Τεκμήρια οικονομίας και ιστορικής δημογραφίας, Αθήνα 1998· Ευτυχία Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του από τον 17ο στον 18ο αιώνα. Οικιστικά μεγέθη και κατανομή της γης*, Αθήνα 2002. Για τα Επτάνησα: Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, Νίκος Σιδέρης, *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Η δημογραφική τύχη της νεότητας*, Αθήνα 1986· Χαρ. Κόλλας, *Χώρος και πληθυσμός της Κέρκυρας του 17ου αιώνα. Τοπωνύμια-Οικισμοί-Δημογραφικά στοιχεία*, Κέρκυρα 1988· Δ. Ανωγιάτης-Πελέ, «Οι οικισμοί της Κεφαλονιάς στη μεγάλη χρονική διάρκεια (1583-1907)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 6 (1992), 39-86· Χαρ. Κόλλας, *Η νήσος των Κορυφών τον 16ο αιώνα από μαρτυρίες του Ιστορικού Αρχείου Κέρκυρας*, τ. 1 *Υπαιθρος και νησιά*, Κέρκυρα 1994· Σεβαστή Λάζαρη, «Δημογραφικές πληροφορίες για τη Λευκάδα (1760, 1788, 1824)», *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού, Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1996, σ. 211-255· Eftychia Kosmatou, *La population des Iles Ioniennes XVIIIème à XIXème siècle*, δακτυλ. διδακτορική διατριβή, Paris I, Παρί-

τερο λόγο ορισμένα νησιά του Αιγαίου από τα οποία έχουν διασωθεί κοινοτικά φορολογικά κατάστιχα και κτηματολόγια που είχαν συνταχθεί από το 17ο αιώνα μέχρι τα χρόνια της Επανάστασης του 1821¹⁹. Σε κάποια μάλιστα νησιά έχουμε το προνόμιο της διάσωσης τόσο κοινοτικών όσο και οθωμανικών πηγών της ίδιας χρονικής περιόδου, που επιτρέπει την από κοινού συγκριτική εξέτασή τους²⁰. Εργασίες έχουν γίνει επίσης και για περιοχές, όπως η Στερεά Ελλάδα, η Εύβοια, η Θεσσαλία, η Μακεδονία, τα νησιά του Αιγαίου, μέσω της αξιοποίησης οθωμανικών φορολογικών κατάστιχων²¹,

σι 2000· Δ. Ανωγιάτης-Pelé, Ευ. Πρόντζας, *Η Κέρκυρα... Για τις υπό βενετική κυριαρχία περιοχές της Ηπείρου*: Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16ος-18ος αιώνας*, Ιωάννινα 1999· Ο ίδιος, *Δημογραφικές όψεις του ελληνικού νοικοκυριού. Δύο παραδείγματα από την Ηπειρο (18ος-19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2000.

19. Βλ. ενδεικτικά: Σπ. Ασδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες», *Τα Ιστορικά* τχ. 8 (1988), 3-36, και 9 (1988), 229-258· Ευτυχία Λιάτα, *Η Σέριφος κατά την Τουρκοκρατία (17ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1987· Sevasti Lazari, *Économies et sociétés des îles de la mer Égée pendant l'occupation ottomane. Le cas de Mykonos*, δακτυλ. διδακτορική διατριβή, Παρίσι 1989· Δ. Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος τον 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, Αθήνα 1997· Αργαία Κάσδαγλη, *Land and marriage settlements in the Aegean. A case study of seventeenth-century Naxos*, Βενετία 1999.

20. Αξιοποίηση οθωμανικών πηγών για τα νησιά γίνεται σε μελέτες όπως: Β. J. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, τ. 1, Βέλγιο 1982· Ο ίδιος «Ο κατάλογος των φορολογουμένων του Κάστρου της Μήλου στα 1670», *Μηλιακά* 2 (1985), 153-160· Ο ίδιος, «Η Άνδρος στα 1670», *Ανδριακά Χρονικά* 21 (1993), 177-185· Balta Evangelia, «Le rôle de l'institution Communautaire dans la répartition verticale de l'impôt: L'exemple de Santorin au XVIIe siècle», *Problèmes et approches de l'histoire ottomane*, Κωνσταντινούπολη, Les Éditions Isis, 1997, σ. 97-13· Η ίδια, «Recensements ottomans de Patmos (XVe-XVIIe s.)», *Mélanges Halil Sahillioğlu*, τ. 2, Zaghouan 1997, σ. 63-74· Η ίδια, «Σουσάμι άνοιξε», *Σαμιακές Μελέτες* 3 (1997-1998), Αθήνα 1999, 87-163· Η ίδια, «Η Θάσος στις οθωμανικές απογραφές του 16ου και 17ου αιώνα», *Θασιακά* 10 (1996-1997), Καβάλα 2001, 503-521· Δ. Ν. Καρύδης - Μ. Kiel, *Μυτιλήνης αστυγραφία και Λέσβου χωρογραφία (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα [2000].

21. Εκτός από τις μελέτες για τα νησιά του Αιγαίου που αναφέρθηκαν παραπάνω βλ. ενδεικτικά εργασίες ξένων ερευνητών: Η. Lowry, «Portrait of a city: the population and topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) in the year 1478», *Δίπτυχα* 2 (1980-1981), 254-293· Ν. Beldiceanu, Irène Beldiceanu-Steinherr, «Recherches sur la Morée (1461-1512)», *Südost-Forschungen* 39 (1980), 17-74· Οι ίδιοι, «Corinth et sa région en 1461 d'après le registre TT 10», *Südost-Forschungen* 45 (1986), 37-53· Μ. Ursinus, «An ottoman census register for the area of Serrès of 859 A.H. (1454-1455)? A reconsideration of the date of composition of Tahrir Defteri TT 3», *Südost-Forschungen* 45 (1986), 25-36· Ν. Beldiceanu, P. S. Nästurel, «Η Θεσσαλία στην περίοδο 1454/55-1506», μτφρ. Αλέκα Αγγε-

τα οποία χρονολογούνται κυρίως στους πρώτους αιώνες της κατάκτησης (15ο και 16ο αιώνα) και εξαντλούνται –με κάποιες λιγιστές εξαιρέσεις– στο β' μισό του 17ου αιώνα²².

Ας σημειωθεί εδώ ότι οι οθωμανικές σπουδές στην Ελλάδα αποτελούν ένα σχετικώς νέο, αναιμικό ακόμη, πεδίο έρευνας το οποίο, παρά τις σημαντικές μεμονωμένες συνεισφορές ιστορικών που το καλλιεργούν, δεν έχει μέχρι τώρα

λοπούλου, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 19 (1991), 97-135· και Ελλήνων: Β. Δημητριάδης, «Ο kanunname και οι χριστιανοί κάτοικοι της Θεσσαλονίκης γύρω στα 1525», *Μακεδονικά* 19 (1979), 328-395· Ο ίδιος, «Φορολογικές κατηγορίες των χωριών της Θεσσαλονίκης κατά την Τουρκοκρατία», *Μακεδονικά* 20 (1980), 375-462· Δημ. Καρύδης, Μ. Kiel, «Σαντζάκι του Ευρίπου 15ος-16ος αι. (Συνθήκες και χαρακτηριστικά της αναπτυξιακής διαδικασίας των πόλεων και χωριών)», *Τετράμηνα* 28-29 (1985), 1859-1903· Ευαγγελία Μπαλτά, «Ο αγροτικός και ο αστικός πληθυσμός του σαντζακίου του Ευρίπου (αρχές 16ου αιώνα)», *Αρχαίον Ευβοϊκών Μελετών* 29 (1990-1991), 55-185· Η ίδια, *Les Vakifs des Serrés et de sa région (XVe et XVIe s.)*, Αθήνα 1995· Σωκρ. Πετμεζάς, «Έρευνες σχετικά με τη δημογραφία και το οικιστικό πλέγμα της περιοχής Σερρών κατά τον δέκατο πέμπτο και δέκατο έκτο αιώνα», *Διεθνές Συνέδριο: Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία (Σέρρες 29 Σεπτεμβρίου-3 Οκτωβρίου 1993)*, *Πρακτικά*, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 285-310· Θεοφ. Καλαϊτζάκης, *Η Ανατολική Στερεά Ελλάδα και η Βοιωτία στον ύστερο μεσαίωνα (c. 1400-1500). Η μετάβαση από την Υστερη Φραγκοκρατία στην Πρώιμη Τουρκοκρατία*, [Θεσσαλονίκη] 2002· Ευαγγελία Μπαλτά, «Η περιοχή Αττάλντης και Μουδουνίτσας στους πρώιμους οθωμανικούς χρόνους (15ος-16ος αι.)», *Λοκρίδα. Ιστορία και πολιτισμός*, Αθήνα χ.χ. [2002], σ. 139-171· Κ. Giakoumis, *The monasteries of Jorgucat and Vanishte in Dropull and of Spelato as monuments and institutions during the ottoman period in Albania (16th-19th centuries)*, δακτυλ. διδακτορική διατριβή, Μπέρμιγχαμ 2002, κυρίως σ. 49-121. Μία από τις πρώτες εργασίες που αξιοποιούν οθωμανικά κατάστιχα αφορά στην Κύπρο, βλ. Th. Papadopoulos, *Studies and documents relating to the history of Greek Church and People under the Ottoman Domination*, Βρυξέλες 1952.

22. Βλ. Maria Todorova, Nikolai Todorov, "The historical...", σ. 152· G. Veinstein, "Les registres...", σ. 366. Από τις μελέτες που στηρίζονται σε μεταγενέστερα του 17ου αιώνα κατάστιχα βλ.: Melek Delilbasi, «Η ιστορία της Πρέβεζας τον 16ο αιώνα σύμφωνα με τις φορολογικές απογραφές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», *Πρεβεζάνικα Χρονικά* περ. Β', τχ. 25 (1991), 23-29· Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Καταστιχώσεις του κεφαλικού φόρου (Λευκάδα, ιζ' αι.). Ερμηνευτικές δυνατότητες», *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού (Λευκάδα 8-12 Σεπτεμβρίου 1992)*, Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας, 15ος-19ος αι., Αθήνα 1996, σ. 49-64· Mechmet Genc, «Η Λευκάδα στις αρχές του 18ου αιώνα», *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επτανησιακού πολιτισμού*, ό.π., σ. 65-71· Β. Δημητριάδης, *Η Θεσσαλονίκη της παρακμής. Η ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης κατά τη δεκαετία του 1830 με βάση ένα οθωμανικό κατάστιχο απογραφής του πληθυσμού*, Ηράκλειο 1997.

αποκτήσει την έκταση που του αναλογεί στη νεοελληνική ιστοριογραφία²³. Η προνομιακή εξέταση των ευρωπαϊκών πηγών, η επί μακρό χρόνο απαξίωση κάθε στοιχείου προερχόμενου από το οθωμανικό παρελθόν, σε συνδυασμό με ένα τεχνικής υφής εμπόδιο, αυτό της μεταγραφής και ορθής απόδοσης των οθωμανικών κειμένων, αποτέλεσαν επί πολλά χρόνια τροχοπέδη στην ανάπτυξη και των γενικότερων σπουδών που σχετίζονται με τον πληθυσμό των τουρκοκρατούμενων περιοχών. Είναι, νομίζω, ελπιδοφόρο ότι τα τελευταία χρόνια έχουν πυκνώσει οι μελέτες για οικισμούς του ελληνικού χώρου που αξιοποιούν τόσο αδημοσίευτα οθωμανικά χειρόγραφα όσο και οθωμανικά τεκμήρια μεταφρασμένα σε ευρωπαϊκές γλώσσες.

Το είδος και η ποιότητα του αρχαιακού υλικού που χρησιμοποιήθηκε προσδιόρισε σε μεγάλο βαθμό τις μεθόδους και τα εργαλεία προσέγγισης. Κοινή συνισταμένη που διατρέχει την έρευνα για τον πληθυσμό της προ-στατιστικής περιόδου είναι η έλλειψη συνέχειας και τα μεγάλα χρονικά χάσματα που χωρίζουν τα τεκμήρια διαφόρων περιοχών του ελληνικού χώρου. Για παράδειγμα, ενίοτε τις λεπτομερείς καταγραφές των οθωμανικών κατάστιχων του 15ου και 16ου αιώνα διαδέχεται μία μακρόχρονη σιωπή που εκτείνεται μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, με αποτέλεσμα η έρευνα να περιορίζεται στην αποτύπωση της πληθυσμιακής εικόνας μίας δεδομένης στιγμής και να αδυνατεί να αποκαταστήσει την πορεία του πληθυσμού στο χρόνο.

Το γεγονός επίσης ότι οι κύριες δεξαμενές πληροφοριών για τον πληθυσμό—οι καταγραφές της βενετικής διοίκησης και τα φορολογικά κατάστιχα των τουρκοκρατούμενων περιοχών—αποτελούσαν πηγές φορολογικού και όχι δημογραφικού χαρακτήρα δημιουργούσε από μόνο του ζητήματα αξιοπιστίας. Οι ιστορικοί λοιπόν που ασχολήθηκαν με τα σχετικά θέματα ήταν υποχρεωμένοι να λύσουν περίπλοκα προβλήματα και να αποφύγουν παγίδες που εμφανίζονταν απρόβλεπτα στις πηγές. Συχνά η ίδια η φύση των τεκμηρίων απαιτούσε λεπτεπίλεπτη επεξεργασία και εφευρετικότητα για την εξαγωγή κάποιας σχετικής με τον πληθυσμό ένδειξης. Η επίδραση εδώ από τον τρόπο προσέγγισης της ιστορίας ως ανοικτού προς επίλυση προβλήματος υπήρξε γόνιμη. Από την άλλη πλευρά όμως, καθώς οι πληθυσμιακές αυτές ενδείξεις δεν ήταν αποτέλεσμα απλής αποδελτίωσης αλλά λογικών συνδυασμών με έντονο το στοιχείο του πειραματισμού, τα γοητευτικά νοητικά οικοδομήματα που προέκυπταν συχνά εμπεριείχαν εν δυνάμει το ίδιο το σπέρμα της αμφι-

23. Για μια παρουσίαση των οθωμανικών σπουδών στην Ελλάδα βλ. Ιω. Θεοχαρίδης, «Η ανάπτυξη των τουρκολογικών σπουδών στην Ελλάδα», *Δωδώνη* 17, τχ. 1 (1988), 19-61 και Ευαγγελία Μπαλάτ, «Οι οθωμανικές σπουδές στην Ελλάδα», *Τα Ιστορικά* τχ. 31 (1999), 455-460, όπου και αναφορές σε προγενέστερες προσεγγίσεις του θέματος αυτού.

σβήτησής τους, εφ' όσον στηρίζονταν σε αριθμητικά δεδομένα χαμηλής ή αμφίβολης αξιοπιστίας.

Η προέλευση, τα ενδιαφέροντα και τα επιστημονικά περιβάλλοντα στα οποία διαμορφώθηκαν οι Έλληνες ερευνητές που ασχολήθηκαν με θέματα που άπτονταν της μελέτης του πληθυσμού προ του 19ου αιώνα έδωσαν τον τόνο και στον τρόπο της προσέγγισής τους. Με λιγοστές εξαιρέσεις στις εργασίες τόσο των πρώτων ερευνητών όσο και των μεταγενέστερων –οι οποίοι σε μεγάλο βαθμό υπήρξαν μαθητές των πρώτων– η δημογραφική λογική δεν συνιστούσε τη ραχοκοκαλιά του προβληματισμού τους. Αντίθετα η πλειονότητα των μελετών νομίζω αρδεύεται από δύο κυρίως πηγές, αφ' ενός από την παράδοση εκείνη της ιστοριογραφίας που δίνει έμφαση σε αυτό καθεαυτό το ιστορικό τεκμήριο και επιζητεί την αποκατάσταση των «πραγμάτων», και αφ' ετέρου από την οικονομική ιστορία.

Οι δύο αυτές προσεγγίσεις στο έργο κάποιων ιστορικών παντρεύτηκαν αρμονικά, ενώ στη δουλειά άλλων η μία από τις δύο υπερίσχυσε. Και οι δύο όμως έχουν αφήσει έντονα τα ίχνη τους στην παραχθείσα βιβλιογραφία. Από τη μία πλευρά με την έκδοση σημαντικών τεκμηρίων ή εργασιών που βασίζονται στην αξιοποίηση τέτοιων ιστορικών τεκμηρίων, και από την άλλη πλευρά με την παραγωγή μελετών βασισμένων στη μέτρηση και την αριθμητική αποτίμηση όσων πληροφοριών μπορούσαν να αντληθούν από τις πηγές. Οι μετρήσεις μάλιστα αυτές δεν στηρίζονταν τόσο στη χρήση δημογραφικών μοντέλων και στην εξαγωγή δεικτών όσο σε απλούς αριθμητικούς υπολογισμούς. Αυτή η απουσία υψηλής «τεχνικότητας» από τις σχετικές μελέτες συμβαδίζει με το προφίλ των ερευνητών, οι οποίοι είχαν ακολουθήσει κυρίως ιστορικές σπουδές, αλλά σε μεγάλο βαθμό καθορίστηκε και από τις ίδιες τις υπάρχουσες πηγές, οι οποίες κατά κανόνα δεν ήταν πρόσφορες σε ανώτερου επιπέδου στατιστική προσέγγιση. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι αν και η επεξεργασία τα τελευταία χρόνια του ιστορικού υλικού με τη χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών πολλαπλασίασε τις δυνατότητες και κυρίως την ταχύτητα κατάταξης και καταμέτρησης των στοιχείων, δεν ανέτρεψε όμως τη γενικότερη οπτική κάτω από την οποία γινόταν η μελέτη τους.

Όσον αφορά στη θεματολογία, εκτός από το κεντρικό πρόβλημα της γνώσης του αριθμού των κατοίκων ενός τόπου σε μία δεδομένη χρονική στιγμή και της παρακολούθησης της πορείας του πληθυσμού στο χρόνο, αυτή επεκτάθηκε και σε ζητήματα όπως: η σύνθεση και το μέγεθος της οικογένειας, η σύνθεση του πληθυσμού κατά φύλο και ηλικία, η θνησιμότητα, η ηλικία γάμου, ο αλφαριθμητισμός, οι επαγγελματικές ενασχολήσεις των κατοίκων, οι ονοματοδοτικές πρακτικές κ.λπ.

Παράλληλα έγιναν απόπειρες να προσεγγιστούν ζητήματα που αφορούν σε θέματα όπως οι ασθένειες, οι επιδημίες, οι φυσικές καταστροφές, η μετανάστευση και οι μετακινήσεις πληθυσμών. Παρότι η ιστορική διάσταση παραγόντων, όπως οι παραπάνω, επισημάνθηκε σε μελέτες μη ιστορικών επιστημόνων τουλάχιστον από τα τέλη του 19ου αιώνα²⁴, στο χώρο της ιστορικής έρευνας τα θέματα αυτά εξακολουθούσαν μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα να μη συναρτώνται στενά με τη μελέτη του πληθυσμού και να μην προσεγγίζονται με δημογραφική οπτική. Στη μεταπολεμική περίοδο σημαντικός αριθμός –ολιγοσέλιδων κατά κανόνα– μελετών αφιερώνεται σε επιδημίες που έπληξαν συγκεκριμένους τόπους, στη μετανάστευση ή στις μετακινήσεις κατοίκων από και προς περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας²⁵. Τα σχετικά παραδείγματα όμως εξακολουθούσαν να μη συνιστούν συστατικά μιας προβληματικής γύρω από τον πληθυσμό, αλλά μάλλον εντάσσονταν στην ευρεία χορεία καταγραφής των αξιομνημόνευτων συμβάντων.

24. Βλ. για παράδειγμα το κλασικό έργο του Clon Stéphanos, «La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et médical», ανάπτυπο από το *Dictionnaire Encyclopédique des Sciences Médicales*, Παρίσι 1884, που εντάσσει τις ιστορικές μαρτυρίες στην προβληματική του για τις επιδημίες.

25. Σημειώνουμε ενδεικτικά ορισμένες μελέτες που δημοσιεύτηκαν μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Για τις ασθένειες και τις επιδημίες: Κ. Φωτεινός, «Γύρω από το λοιμό του 1743 στη Λευκάδα», *Ηπειρωτική Εστία* 13 (1964), 212-214· Θ. Δετοράκης, «Η πανώλης εν Κρήτη. Συμβολή εις την ιστορίαν των επιδημιών της νήσου», *Επιστημονική Επετηρίς του Πανεπιστημίου Αθηνών* 21 (1970-1971), 118-136· Ο ίδιος, «Ενθυμητικά και ιστορικά μαρτυρία περί επιδημιών πανώλους εις Πελοπόννησον», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Παράρτημα Πελοποννησιακών*, τ. Γ', Αθήνα 1976-1978, σ. 15-21· Κ. Ν. Αλιβιζάτος, «Πώς προφυλάχτηκε η Κεφαλονιά από μια επιδημία πανούκλας το 1819», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 3 (1978-1979), 9-20. Για τις μετακινήσεις και τις μεταναστεύσεις βλ. Ν. Σβορώνος, «Χίοι πρόσφυγες εν Λευκάδι», *Αφιέρωμα εις Κ. Α. Αμαντον*, Αθήνα 1940, σ. 197-220· Ν. Βέης, «Η τσακωνική εποίκηση εν Νάξω», *Ναξιακόν Αρχείον* 15 (1949), 189-191· Κ. Μέρτζιος, «Μία άγνωστος μετανάστευσις Ιωαννιτών εις Πελοπόννησον», *Ηπειρωτική Εστία* 2 (1953), 663-664· Δ. Βαγιακάκος, «Μανιάται εις Ζάκυνθον», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 5 (1954), 3-96 και 6 (1955), 3-92· Ο ίδιος, «Μεσσήσιοι εις την Ζάκυνθον (1500-1821)», *Μεσσηνιακά Γράμματα, Καλαμάτα* 1956, 88-116· Ν. Σβορώνος, «Η Ελληνική παροιμία της Μινόρκας. Συμβολή στην ιστορία του ελληνικού εμπορικού ναυτικού τον 18ον αιώνα», *Mélanges Octave et Melpo Merlier*, τ. 2, Αθήνα 1956, σ. 323-343· Α. Ζώης, «Κρήτες πρόσφυγες του 1667», *Κρητικά Χρονικά* 10 (1956), 346-352· Β. Σφουρδάρας, «Μεταναστεύσεις και εποικισμοί Κυκλαδιτών εις Σμύρνην κατά την Τουρκοκρατίαν», *Μικρασιατικά Χρονικά* 10 (1963), 164-199· Ο ίδιος, «Κρητικά επώνυμα εις τας Κυκλάδας», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 4,

Στη θεματολογία μάλιστα αυτή για την προ του 19ου αιώνα χρονική περίοδο, η απουσία αξιοπίστων ποσοτικών στοιχείων διαδραμάτισε, νομίζω, καταλυτικό ρόλο, δημιουργώντας ακόμη και στις πολύ πρόσφατες μελέτες ανυπέροβλητες δεσμεύσεις στον τρόπο προσέγγισης. Για παράδειγμα στη μελέτη των επιδημιών η έρευνα αξιοποίησε κατά κύριο λόγο κείμενα ταξιδιωτών ή προξένων, χρονικά, ενθυμήσεις ή άλλες έμμεσες πηγές από τις οποίες θα μπορούσε να συλλεχθεί κάποια πληροφορία, και αναγκάστηκε να περιοριστεί στην αποδελτίωση και επισήμανση των αναφορών που σχετίζονται με αυτά τα φαινόμενα, καθώς και στην παρακολούθηση της περιοδικότητας ή της εποχής εμφάνισής τους²⁶. Η φύση όμως των πηγών και η απουσία αριθμητικών στοιχείων κατέστησε αδύνατη την ενδελεχή ποσοτική αποτίμηση των φαινομένων αυτών στην εξέλιξη των πληθυσμιακών μεγεθών²⁷. Αντίθετα σε ένα άλλο θέμα, αυτό της μετανάστευσης, η σύγχρονη εξέτασή του επικεντρώθηκε κατά κύριο λόγο στην οικονομική του διάσταση ως εμπορικής διασποράς, ενώ μάλλον υποβαθμίστηκε η αντανάκλασή του στη σύνθεση του πληθυσμού προέλευσης ή υποδοχής.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, βασικές πηγές για τη μελέτη του πληθυσμού υπήρξαν τα φορολογικά κατάστιχα²⁸. Κεντρικό πρόβλημα που σχετίζε-

Αθήνα 1969, σ. 457-466· Δ. Βαγιακάκος, *Οι Μανιάται της Κορσικής*, τ. Α', Αθήνα 1970, τ. Β1, Αθήνα 1970, τ. Β2, Αθήνα 1978.

26. Για παράδειγμα η ποσοτική αποτίμηση των νεκρών ή των προσβληθέντων από την πανώλη αποτελεί εξαιρεση για τις πηγές του 15ου-19ου αιώνα. Η εξαιρεση είναι πιο συχνή στις υπό λατινική κυριαρχία περιοχές, ενώ από το 17ο αιώνα γίνονται συχνότερα και τα αριθμητικά στοιχεία. Συνήθως γίνεται λόγος για «μέγα θανατικό» ή απλώς αναφέρεται ότι πέθαναν πολλοί κ.λπ., βλ. Κ. Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας*, Ηράκλειο 1995, σ. 86-89.

27. Βλ. σχετικά Β. Παναγιωτόπουλος, «Δημογραφικές εξελίξεις...», σ. 154-155.

28. Μία ειδική, φορολογικού χαρακτήρα πηγή, αποτελούν επίσης τα κτηματολόγια, στα οποία αναγράφονται τα περιουσιακά στοιχεία των κατοίκων, και επομένως τα υπάρχοντα σπίτια και οι ιδιοκτήτες τους, προσφέροντας μία ενδιαφέρουσα συμπληρωματική παράμετρο στη μελέτη του πληθυσμού, που δεν έχει ακόμη αξιοποιηθεί πλήρως από την έρευνα. Τα βενετικά κτηματολόγια συνοδεύονται μάλιστα από αναλυτικά τοπογραφικά σχέδια. Τη σημασία των κτηματολογίων της Πελοποννήσου, όπως φαίνεται από τα κατάλοιπά του, είχε εντοπίσει ο Σπ. Λάμπρος, «Κτηματολόγια της Πελοποννήσου», *Νέος Ελληνομνήμων* 18 (1924), 223-238. Για τα πελοποννησιακά βενετικά κτηματολόγια βλ. επίσης Γ. Δ. Παναγόπουλος, «Το βενετικόν κτηματολόγιον της Βοστίτσας και η σημασία του εις την έρευναν της Πελοποννησιακής ιστορίας», *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. 3, Αθήνα 1981-1982, σ. 433-440· P. Topping, «Premodern Peloponnesus: The land and the people under Venetian rule (1685-1715)»,

ται με τη μελέτη των τεκμηρίων αυτών αποτέλεσε ο προσδιορισμός της φυσιογνωμίας της φορολογικής μονάδας που ήταν εν χρήσει στις καταγραφές και κατόπιν η αναγωγή από τη μονάδα αυτή σε στοιχεία για τον πληθυσμό, με άλλα λόγια η μετατροπή μίας φορολογικής μαρτυρίας σε μαρτυρία για τον πληθυσμό. Η ταύτιση ή μη της φορολογικής μονάδας, η οποία στις πηγές δηλωνόταν υπό το όνομα του αρχηγού του νοικοκυριού, με την αρχική έννοια του «χανέ», όπως αυτή αποτυπώνεται στα οθωμανικά κατάστιχα του 15ου και 16ου αιώνα, η αντιστοίχιση του τελευταίου με την οικογένεια ή το νοικοκυριό, όπως και η φυσιογνωμία των φορολογικών μερίδων που εμφανίζονται στα κατάστιχα των χριστιανικών κοινοτήτων, αποτέλεσαν θέματα που απασχόλησαν την πλειονότητα των μελετών που αναφέρονται στον πληθυσμό κάνοντας χρήση προ-στατιστικών δεδομένων²⁹.

Με τα φορολογικά κατάστιχα και με τις βενετικές απογραφές σχετίζεται άμεσα και η σχετική με την οικογένεια θεματική ενότητα: το μέσο μέγεθος, η σύνθεση και η δομή της οικογένειας, οι συγγενικοί δεσμοί, οι μορφές και η έκταση της συγκατοίκησης, η παρουσία και η αναλογία πυρηνικών και διευρυμένων οικογενειών αποτέλεσαν πεδίο έντονης, ενίοτε φορτισμένης, συζήτησης, στην οποία μετείχαν ερευνητές από το χώρο της ιστορίας, της κοινωνιολογίας και της ανθρωπολογίας³⁰.

Annals of the New York Academy of Sciences 268 (1976), 92-108· Θ. Γιαννακόπουλος, «Αι περί του Ναυπλίου και της περιοχής ειδήσεις του 'καταστήχου' του Βενετού μηχανικού Fr. Vandeyk», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. 3, Αθήνα 1976-1978, σ. 180-187· Ευτυχία Λιάτα, *Το Ναύπλιο...*, σ. 27-38. Μία πλήρη έκδοση πελοποννησιακού κτηματολογίου βλ. Κ. Ντόκος, Γ. Παναγόπουλος, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, Αθήνα 1993. Βλ. επίσης αναφορές σε κτηματολόγια από άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου: Δ. Πολέμης, «Σημειώματα. 5. Το κτηματολόγιον της Ανδρού», *Πέταλον* 3 (1982), 229-232· Μ. Λογοθέτης, «Τα κτηματολόγια της Νισύρου κατά τα χρόνια της δουλείας (1785-1945)», *Νισυριακά* 10 (1987), 197-386.

29. Από τις σχετικές μελέτες βλ. ενδεικτικά: Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Καταστηχώσεις...», σ. 49-64· Evangelia Balta, «Le rôle de l'institution...», σ. 97-13· Η ίδια, «Recensements ottomans de Patmos...», σ. 63-74· Δ. Δημητρόπουλος, «Οικογένεια και φορολογικές καταστηχώσεις στα νησιά του Αιγαίου κατά την οθωμανική περίοδο», *Τα Ιστορικά τχ.* 27 (1997), 335-352· Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Οικογενειακά μορφώματα και τιμαριωτικές καταστηχώσεις», *Τα Ιστορικά τχ.* 30 (1999), 3-16.

30. Από τις σχετικές μελέτες βλ. ενδεικτικά: Β. Παναγιωτόπουλος, «Μέγεθος και σύνθεση της οικογένειας στην Πελοπόννησο γύρω στα 1700», *Τα Ιστορικά τχ.* 1 (1983), 5-18· Μαρία Κουρούκλη, «Η οικογένεια στην Κέρκυρα του 19ου αιώνα», *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, επιμ. Δ. Τσαούσης, Αθήνα 1984, σ. 149-157· Ρωζάνη Καυταντζόγλου, «Η ιστορία της οικογένειας στην Ελλάδα. Μερικά προβλήματα μεθόδου», *Επι-*

Ένα από τα βασικά αιτούμενα των σπουδών για τον πληθυσμό στις ελληνικές περιοχές νομίζω ότι παραμένει η αποκατάσταση της εικόνας της σχέσης του ανθρώπου με το χώρο. Αρκετές μελέτες τα τελευταία χρόνια έχουν αφιερωθεί στη διερεύνηση της πληθυσμιακής εξέλιξης και της οικιστικής συγκρότησης επί μέρους περιοχών της Ελλάδας, κατά τη διάρκεια συγκεκριμένων χρονικών περιόδων. Η συστηματική όμως συγκέντρωση και επεξεργασία των πληροφοριών που αφορούν στον πληθυσμό των οικισμών μετά τη βυζαντινή περίοδο και η αποτύπωση του συνολικού πλέγματος των οικισμών του ελληνικού χώρου δεν έχει ακόμη συντελεστεί³¹.

Θα έλεγε κανείς ότι, για τη μελέτη φαινομένων που αφορούν στον πριν από το 19ο αιώνα πληθυσμό, τα τελευταία χρόνια συνιστούν εποχή κατοχύρωσης των κατακτήσεων των προηγούμενων περιόδων, μέσω του πολλαπλασιασμού εργασιών που αναδεικνύουν τοπικά παραδείγματα. Οι πηγές που χρησιμοποιούνται είναι παρόμοιες, παρόμοιος δε είναι σε γενικές γραμμές και ο τρόπος ανάλυσης και επεξεργασίας των δεδομένων. Νομίζω ότι είναι μία διαδικασία αναγκαία για την ελληνική ιστοριογραφία, καθώς αυτή μόλις πρόσφατα άρχισε να ανακαλύπτει και να αξιοποιεί τις προ-στατιστικές πηγές της, προκειμένου να μελετήσει θέματα σχετικά με τον πληθυσμό. Παράλληλα όμως η ομοιομορφία των προσεγγίσεων, μία δυσκαμψία όσον αφορά στη διεύρυνση της θεματολογίας, στα εργαλεία δουλειάς και στους τρόπους ανάλυσης αποδεικνύουν για μία ακόμη φορά ότι η ανανέωση δεν μπορεί παρά να αποτελεί συνεχές αιτούμενο της ιστορικής έρευνας.

θεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 69 (1988), 225-242· Ειρήνη Ρενιέρη, «Ανδρονίιο: ένα καπαδοκικό χωριό κατά τον 19ο αιώνα», *Μνήμων* 15 (1993), 9-67· Eugène Hammel, «Η δομή του νοικοκυριού στη Μακεδονία του 14ου αιώνα», *Οικογένειες του παρελθόντος. Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια*, επιμ. - μτφρ. Ρωζάνη Κουταντζόγλου, Αθήνα 1996, σ. 210-266· Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Οικογενειακά...», σ. 3-16. Μία αναδρομή στις μελέτες για την οικογένεια στην Ελλάδα και γενικότερα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη βλ. Olga Katsiardi-Hering, «Historische Familienforschung in Südosteuropa. Pluralität der Forschungstendenzen im internationalen Kontext», *Historische Anthropologie. Kultur, Gesellschaft, Alltag*, Βιέννη [1997], σ. 139-155.

31. Το ζήτημα επεσήμαινε σε διάλεξή του το 1980 ο Β. Παναγιωτόπουλος, «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας του ελληνικού χώρου», *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ* 7 (1984), 12-13. Στο διάστημα που μεσολάβησε, παρά τις επί μέρους έρευνες που διεξήχθησαν και τις ειδικές μελέτες που προστέθηκαν, δεν έχει ακόμη επιτευχθεί η συγκρότηση σωματίων που θα περιλαμβάνουν με συστηματικό και ενιαίο τρόπο το σύνολο των πληροφοριών ανά διοικητική ή άλλη ενότητα του ελληνικού χώρου. Στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, το πρόγραμμα «Ιστορική μελέτη των οικισμών της Ελλάδος 15ος-20ός αι.» συγκεντρώνει σε ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων σχετικό τεκμηριωτικό υλικό.

Dimitris Dimitropoulos

HISTORIOGRAPHICAL USES OF PRE-STATISTICAL
TESTIMONIES ON POPULATION

(SUMMARY)

This paper examines the ways pre-statistical sources on population were used by local modern Greek historiography. It is noticed that, since the 1970s, the use of relevant sources was more or less limited to travelers' texts, whose credibility was not seriously appraised. In the last two decades of the 20th century, studies on population became broader, not only due to the use of new archival sources, like Ottoman registers, tax registers of the Christian communities or Venetian censuses, but also thanks to a renewal of the subjects and a change in the way that Greek historians confronted these subjects. To a large extent, this change was realized under the influence of theoretically related research projects taking place elsewhere in Western Europe. The quantity and quality of existing sources on population formed a decisive factor for the study of Greek regions on which the interest of the research was focused, as well as for the extension of interest to other subjects concerning family, household, migrations and epidemics.